

Symbology and Study of Mint Activity Regarding the Smallest Sasanian Monetary Unit

Hakimeh Ahmadizadeh Shendi¹, Reza Shabani², Javad Heravi³

1. Ph.D. student in the history of pre-Islamic Iran, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Email: ahmadizadehhakime@gmail.com

2. Professor, Department of history, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author). *Email:* Reza.shabani1317@gmail.com

3. Associate Professor, Department of history of Iran, Islamic Azad University, Thran, Iran. *Email:* mr.javadheravi@gmail.com

Article Info	Abstract
Pp: 279-300	In the financial system of the Sassanid era (651–224 AD), in addition to the two main monetary units namely the Dinar (gold) and the Dirham (silver) there were other lesser-valued units in circulation which, particularly in certain regions of Iran, played a significant role in the everyday economic transactions of the people. These lesser-valued units, which included coins made of low-weight silver, copper, brass, and bronze, played a major role in the general economy and daily exchanges. An examination of these small coins, in addition to revealing their material composition, led to the discovery of unique designs and symbols that are not observed on any of the Sassanid gold and silver coins. An intriguing aspect of these coins is the inclusion of distinctive designs and symbols that were never employed on the dinars and dirhams; they feature large depictions of the sun, the moon, a star, and a burning brazier on the coin, which undoubtedly signify a particular subject and belief. We know that the sun and the moon, as described in the Avesta as Zoroastrian deities, appear on these coins. By examining small coins such as the Pashiz and studying the Pahlavi texts of the Sassanid era alongside the religious Avesta rich with depictions of sacred symbols and by analyzing historical events and the reigns of various Sassanid kings, it can be concluded that these designs indeed reflect the religious beliefs and convictions of the people of that time. Moreover, not only are the symbolic designs significant, but the names of the mints where these coins were struck also hold considerable importance in this study. In addition, the Pashiz coins of the Malek Museum have been regarded as important examples. Therefore, in this article we intend to provide a comprehensive review of all these designs and symbols, as well as to introduce the mints and their functions during the Sassanid period, and to analyze their connection with the religious and cultural beliefs of that era.
Article Type: Research Article	
Article History:	
Received: 21 January 2024	
Revised form: 07 May 2024	
Accepted: 18 June 2024	
Published online: 22 May 2025	
Keywords: Sassanid Period, Small Coins, Mints, Motifs and Symbols.	

Cite this The Author(s): Ahmadizadeh shendi, H., Shabani, R. & Heravi, J., (2025). "Symbology and Study of Mint Activity Regarding the Smallest Sasanian Monetary Unit". *Journal of Archaeological Studies*, 17(1: 36): 279-300.
<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.371446.143249>

Published by: University of Tehran Press.

Homepage of this Article: https://jarcs.ut.ac.ir/article_97516.html?lang=en

1. Introduction

During the Sassanian era (224–651 CE), the empire minted not only valuable coins like the dinar and dirham but also smaller coins made of copper, brass, bronze, and low-weight silver. While the dinar and dirham were primarily used for high-level transactions, the smaller coins, often referred to as “pashiz” or “dong,” played a crucial role in daily commerce. These coins were widely circulated throughout the Sassanian Empire and served as the foundation for the everyday economic exchanges within Iranshahr (Sassanian Persia). Despite their low monetary value, these small coins carried unique symbols, motifs, and textual inscriptions, which were distinct from those found on the dinars and dirhams.

The issue that this study seeks to address is the insufficient scholarly attention given to these lesser-valued coins in the field of numismatics. These small coins often carry intricate designs and politically significant texts that may provide valuable insights into the religious, political, and economic ideologies of the Sassanian Empire. Understanding the reasons behind the inclusion of such motifs and texts, as well as their implications for the rulers’ beliefs and policies, could offer a fresh perspective on Sassanian society and governance. The study of small Sassanian coins is important for several reasons. As evidenced by scholars such as Vladimir Grigorievich Lukonin and Robert Gobel, these coins have largely been overlooked in the field of numismatics. Lukonin briefly discussed the early Sassanian copper mints but did not delve deeply into the designs or inscriptions of these smaller coins. Similarly, while Gobel acknowledged their existence, his focus remained primarily on the more valuable dirham and dinar coins, leaving the pashiz and dong largely unexplored.

In recent years, Austrian numismatist Nicholas Schindel has drawn attention to these coins, but comprehensive research on their unique motifs and the mints responsible for their production is still lacking. The study of the design and symbolism on these small coins not only enhances our understanding of the Sassanian economy but also provides deeper insight into the political and religious symbols that shaped the Sassanian state. These small coins were in common circulation, and their designs may offer a glimpse into how the rulers sought to project their Authority and beliefs to the broader population. These coins were more frequently used in daily transactions, making them more representative of the general populace’s economic activity. Consequently, their study could reveal how Sassanian rulers sought to communicate their ideology, political objectives, and religious beliefs to the public. The symbols and texts used on these coins may reflect the political climate of the time, illustrating the rulers’ efforts to consolidate power and communicate their policies effectively.

The central question driving this research is: What was the significance of the unique symbols, motifs, and texts found on small coins (pashiz and dong) in the Sassanian era, and why were these elements used on these coins rather than the more valuable dinars and dirhams? This research question will guide the investigation into the cultural, religious, and political motivations behind the designs and inscriptions on these small coins. By closely examining these elements, the study aims to uncover why the Sassanian rulers chose these specific motifs and texts, and how they reflect broader societal and political dynamics.

4. Discussion

2. Discussion

The research will employ a combination of qualitative and descriptive analysis, focusing on primary sources and archaeological artifacts. One important component of the study will be an examination of small coins housed in the Malek National Museum in Tehran, particularly those made of copper, and pashiz, which have not been thoroughly analyzed in previous research.

These coins will be used to illustrate the specific motifs, symbols, and texts found on Sassanian small coins.

The study will also incorporate the work of previous numismatists, including Lukonin (Lukonin, 1393), Gobel (Althaim *et al.*, 2012), and Schindel (Schindel, 2014), to provide context for the analysis of these coins. By closely examining the coins' design elements, particular attention will be given to the patterns that appear in front of the emperor's face, as these often symbolize specific religious or political beliefs. The inclusion of mint marks and abbreviations will also be analyzed to understand the geographical and administrative distribution of coin production across the Sassanian Empire.

One key aspect of the research will be to distinguish between the motifs used on small coins and those found on dinars and dirhams. This comparison will help determine why certain symbols and texts were reserved for the smaller coins, and what this information reveals about the broader social and political context of the Sassanian Empire. Furthermore, this study will explore the significance of minting practices, including the role of mint marks and the locations where these small coins were produced.

The study of small Sassanian coins has yielded several significant findings. One of the most striking aspects of these coins is the inclusion of large and elaborate motifs, particularly on the reverse side of the coin, which often surrounds or is positioned next to the emperor's face. These motifs are distinct from those found on the dinars and dirhams, and they appear to serve specific religious, political, or symbolic purposes.

For example, many of the small coins feature representations of Zoroastrian symbols, such as fire altars, which are emblematic of the state religion of the Sassanian Empire. Other common motifs include depictions of imperial iconography, such as crowns and royal insignia, which reinforced the divine right of the emperor and his association with the gods. The inclusion of such symbols on low-value coins suggests that the Sassanian rulers sought to project their political legitimacy and reinforce their religious authority at all levels of currency, not just with high-value coins like the dinar and dirham.

3. Conclusion

Another significant finding is the frequent use of mint marks and abbreviations on these small coins. These marks indicate the geographical origins of the coins and provide valuable insight into the distribution of minting activities throughout the Sassanian Empire. The presence of mint marks, along with the inclusion of names of important cities and provinces, suggests that the Sassanian rulers were keen on controlling and monitoring economic activity at the local level.

This further underscores the importance of minting as a tool for political control, similar to the minting practices of dirhams and dinars. Additionally, the presence of coins with no text but elaborate patterns next to the emperor's face highlights the use of symbolic language as a form of communication. These coins may have been used in specific contexts, such as religious ceremonies or festivals, where the visual impact of the coin's design was more important than any textual content.

In conclusion, this study highlights the significant role that small coins played in the Sassanian Empire, especially in reflecting the political, religious, and economic ideologies of the time. Despite their low monetary value, these coins carried symbols and texts that communicated important messages to the populace. The use of unique motifs and mint marks on these coins illustrates how the Sassanian rulers sought to project their authority and religious beliefs to a wide audience. The research into the small coins of the Sassanian era, particularly through the analysis of coins from the Malek National Museum, offers valuable insights into the culture and governance of the Sassanian Empire.

Acknowledgments

The Authors consider it necessary to express their gratitude to the referees of the journal for improving and enriching the text of the article.

Observation Contribution

Considering that article is extracted from the thesis of the first author, the collection of materials was carried out by him, under the supervision and guidance of the second and third authors.

Conflict of Interest

The authors, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

بررسی کوچک‌ترین واحد پولی ساسانیان به همراه تحلیل نقوش و ضرباخانه‌های آن

حکیمه احمدی زاده‌شندی^۱، رضاشعبانی^۲، جواد هروی^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران قبل از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،

ایران. **رایانامه:** ahmadizadehhakime@gmail.com

۲. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). **رایانامه:** Reza.shabani1317@gmail.com

۳. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

رایانامه: mr.javadheravi@gmail.com

چکیده	تاریخچه مقاله
در نظام مالی عصر ساسانی (۶۵۱-۲۲۴ م.)، علاوه بر دو واحد پولی اصلی، یعنی دینار (طلا) و درهم (نقره)، واحدهای کم‌ارزش‌تر دیگری نیز در گردش بودند که به‌ویژه در بخش‌هایی از ایران در مبادلات اقتصادی مردم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند. این واحدهای کم‌ارزش‌تر که شامل اجناس نقره با وزن پایین، مس، برنج و مفرغ می‌شدند، نقش عمده‌ای در اقتصاد عمومی و مبادلات روزمره ایفا می‌کردند. بررسی این سکه‌های خرد، علاوه بر نشان دادن نوع مواد اولیه آن‌ها، به کشف نقوش و نمادهایی خاص نیز منجر می‌شود که در هیچ‌کدام از سکه‌های طلا و نقره ساسانی مشاهده نمی‌شود. نکته جالب توجه در این سکه‌ها، درج نقوش و نمادهایی ویژه است که به‌هیچ‌وجه بر دینارها و درهم‌ها به‌کار برده نمی‌شد؛ نقوشی بزرگ از خورشید و ماه و ستاره و آتش‌دانی افروخته در روی سکه که بی‌شک نماد یک موضوع و باور خاص هستند. می‌دانیم که خورشید و ماه که بر پایه اوستا از ایزدان زردشتی هستند با بررسی مسکوکات خرد مانند پیشیز و مطالعه متون پهلوی ساسانی و کتاب دینی اوستا که مملو از به تصویر کشیدن نمادهای دینی است؛ و همچنین تحلیل رویدادهای تاریخی و شاهان مختلف عصر ساسانی، می‌توان به این نتیجه رسید که این نقوش درحقیقت نشانگر عقاید و باورهای دینی مردم آن دوران بوده‌اند. در این میان، تنها نقوش نمادین نیستند که اهمیت دارند، بلکه نام ضرباخانه‌هایی که این سکه‌ها در آن‌ها ضرب می‌شدند نیز در این مطالعه مهم به‌شمار می‌آیند. افزون بر این، سکه‌های پیشیز موزه ملک نیز به‌عنوان نمونه‌های مهم در نظر گرفته شده‌اند؛ لذا در این پژوهش قصد آن دارد تا به بررسی جامع تمامی این نقوش و نمادها، همچنین معرفی ضرباخانه‌ها و کارکرد آن‌ها در دوره ساسانی پرداخته و به تحلیل ارتباط آن‌ها با باورهای دینی و فرهنگی این دوره را ارائه دهد.	صص: ۳۰۰-۲۷۹ نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۰۱ کلیدواژگان: ساسانیان، مسکوکات پول خرد، ضرباخانه، نقوش و نماد.

ارجاع به مقاله: احمدی زاده‌شندی، حکیمه؛ شعبانی، رضا؛ و هروی، جواد، (۱۴۰۴). «بررسی کوچک‌ترین واحد پولی ساسانیان به همراه تحلیل نقوش و ضرباخانه‌های آن». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۷ (۳۶): ۲۷۹-۳۰۰.

<https://doi.org/10.22059/jarcs.2024.371446.143249>

Published by: University of Tehran Press.

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://jarcs.ut.ac.ir/article_97516.html

۱. مقدمه

سکه‌ها مهم‌ترین اسنادی هستند که اوضاع اقتصادی زمان خود را نشان می‌دهند (گوبل، ۱۳۹۴: ۴۲۹). پس از آن‌که «داریوش اول»، سومین پادشاه هخامنشی، دستور ضرب اولین سکه‌های ایرانی که از جنس طلا بوده و «دریک» نام داشت را داد (بابلون، ۱۳۵۸: ۴)، بلافاصله جامعه هخامنشی به جهت گردش مالی و مسائل اقتصادی و بازرگانی خود را نیازمند پول کم‌ارزش‌تر دیگری دید که به سهولت بیشتری در بین عموم مردم رواج پیدا کند؛ از این‌رو، داریوش مقارن با ضرب سکه دریک از جنس طلای خالص، سکه نقره دیگری به همان شکل دریک و متناسب با آن به وجود آورد که «شکل» نام داشت (بابلون، ۱۳۵۸: ۱۰). پس از انقراض سلسله هخامنشیان و سپس نزدیک به یک صد سال فرمانروایی سلوکیان، با روی کار آمدن اشکانیان ما بیشتر شاهد ضرب سکه‌هایی از جنس نقره، مس و مفرغ هستیم (بیانی، ۱۳۷۰: ۲۵/۲)، در این زمان، پول‌های اشکانی از جنس نقره و اجناس کم‌ارزش‌تر چون مس و غیره بودند که در ایران رواج داشتند. اوزان سکه‌های اولیه این دوره و پول اصلی «درهم» بود و در تقسیمات کوچک‌تر «سه أبول»، «دو أبول» و «یک أبول» تولید می‌شدند. در این بین، سکه‌های مسین و مفرغ بیشتر برای معاملات و دادوستدهای محلی در بطن جامعه و شهرها به کار می‌رفتند. در طی دوره اشکانیان اوزان سکه‌ها مدام در حال تغییر بود. از دوره «فرهاد اول» تا زمان آخرین شاهنشاه اشکانی سکه‌های برنزی به قطع و وزن مختلف موجود بود (بیانی، ۱۳۷۰: ۲۵/۲). این نشان می‌دهد پولی که ما در عصر ساسانیان آن را پول خُرد و کم‌ارزش با نام «دانگ» و «پشیز» یا «أبول» و «اونیت» می‌شناسیم (آلتهایم، ۱۳۹۱: ۱۱۴)، در دوران پیش از ظهور ساسانیان، یعنی در عصر اشکانیان و فرمانروایان وابسته به آنان، نوعی پول خُرد و کم‌ارزش رواج یافت که در دوره ساسانی همچنان تولید و در گردش اقتصادی کشور باقی ماند. پژوهش حاضر با هدف بررسی این نوع مسکوکات در دوره ساسانی انجام شده است؛ سکه‌هایی که نه تنها نام ضربخانه‌های مهم را بر خود دارند، بلکه نقوش و متونی را شامل می‌شوند که در سکه‌های دینار و درهم مشاهده نمی‌شوند. از آنجا که این موضوع در حوزه سکه‌شناسی ساسانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، پژوهش حاضر به بررسی دقیق نقوش، نمادها، متون و ضربخانه‌های مربوط به این مسکوکات پرداخته و در کنار آن منابع پس از دوره ساسانی را نیز مورد مطالعه قرار داده است. روش تحقیق به دو شیوه میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است؛ در روش میدانی، نمونه‌های موجود در موزه‌ها بررسی شده و در روش کتابخانه‌ای، مطالعاتی بر روی مسکوکات معرفی شده در منابع مکتوب این حوزه صورت گرفته است. در نهایت، نتایج این پژوهش از طریق تطبیق و مقایسه یافته‌های هر دو روش تحلیل و ارزیابی شده است.

۲. پیشینه پژوهشی

به جرأت می‌توان گفت تاکنون پول‌های خُرد و کم‌ارزش ساسانی کمتر مورد توجه سکه‌شناسان قرار گرفته‌اند. «ولادیمیر گریگوریوویچ لوکونین» در بررسی مسکوکات اولیه ساسانی به معرفی این اجناس کم‌ارزش پرداخته و تنها به ذکر این‌که علاوه بر اجناس طلا و نقره اجناس دیگری چون مفرغ، مس و برنج وجود داشته و ضرب می‌شده‌اند، اکتفا نموده است (لوکونین، ۱۳۹۳). علاوه بر او «روبرت گوبل» سکه‌شناس اتریشی در کتاب تاریخ و اقتصاد دولت ساسانی به صورت اجمالی و مختصر به معرفی احواد کم‌ارزش ساسانی و ذکر نام آن‌ها پرداخته است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱). «دریایی» در کتاب شاهنشاهی ساسانی به ذکر این نکته که در بخش‌هایی از کشور ایران این نوع پول‌ها بیش از احواد پرارزش رایج بوده، بسنده نموده است (دریایی، ۱۳۸۳). در سال‌های اخیر «نیکلاس شیندل» «سکه‌شناس اتریشی» در کتاب 'SNS اشاراتی به این نوع پول‌ها نموده و تصاویری از این نوع مسکوکات به جای مانده از عصر ساسانی را ارائه کرده است که نگارندگان در پژوهش حاضر از آن تصاویر بهره برده‌اند (Schindel, 2014).

۳. کلیت پول خُرد در ایران ساسانی

در مسیر تولید سکه در ضربخانه‌های ساسانی علاوه بر دو واحد پولی «دینار» و «درهم» که اولی از جنس طلا و دومی از جنس نقره بودند، اوحاد دیگری از اجناس کم‌ارزش‌تر نیز وجود داشت که به منزله پول خُرد در کشور محسوب می‌شد (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۳، ۱۱۴). جنس این پول‌های خُرد کم‌ارزش نیز اغلب از جنس مس بود و به «سکه‌های مسین» نیز مشهور است (همان: ۱۱۴؛ دریایی، ۱۳۸۳: ۱۱۵). «گوبل» نام لاتین این پول مسین را «اونیت» (Unit) نوشته است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۰). علاوه بر مس، پول‌های خُرد دیگری در اجناس: مفرغ، برنج، سرب، قلع نیز تولید می‌شد (لوکونین، ۱۳۹۳: ۲۵۰؛ دریایی، ۱۳۸۳: ۱۱۵)؛ اما یک واحد پولی دیگر نیز وجود داشت که درواقع حلقه رابط بین مسکوکات نقره ساسانی و این واحدهای کم‌ارزش از جنس: مفرغ، برنج، قلع و مس بود. گوبل این واحد را که از جنس نقره با وزن پایین‌تری بوده «نیم‌درهم» معرفی کرده است. به این نیم‌درهم‌ها «ابول / Obol» هم گفته می‌شود. ارزش وزنی این پول خُرد حتی کمتر از این هم شد و به نیم‌ابول رسید (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۳، ۱۱۴) که در زمان اشکانیان سه ابول و دو ابول هم ضرب می‌گردید (بیانی، ۱۳۷۰: ۲۵/۲). این ابول‌ها و نیم‌ابول‌ها سکه‌های ویژه‌ای بودند که برای دادن عطایا و پراکندن درمیان مردم به کار می‌رفتند (گوبل، ۱۳۹۴: ۴۳۵)؛ واژه «ابول» نامی است که سکه‌شناسان غربی به این پول‌ها داده‌اند. در ایران ساسانی نام این سکه از جنس نقره با وزن پایین «دانگ» بود که با همین صورت ملفوظ Dāng خوانده می‌شود (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۱۲۵۷/۲). اما معنای کلی واژه دانگ در فارسی میانه، یک ششم هر چیز بوده و گمان می‌رود وزنی معادل یک ششم درهم را دربر می‌گرفته است (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۱۲۵۷/۲). امروزه عبارت شش دانگ هر چیزی که منظور کل هر چیزی باشد نیز به جای مانده است که می‌توان آن را در تأیید ادعای وزن دانگ نیز درنظر گرفت. در یک متن پهلوی به جا مانده تحت عنوان «داروی خرسندی» نیز ما واژه دانگ را مشاهده می‌کنیم. در این متن پهلوی شش بار این واژه دانگ برای شش عمل خرسند که گواه همان شش دانگ هر چیزی است، به میان آمده است. متن یاد شده به شرح زیر است:

«دارو این باشد یک درم سنگ، به منش آویختن و از روی دانش شناختن خرسند، یک دانگ سنگ.

و اگر این نکنم چه کنم، دانگی از امروز تا فردا بهتر تواند بودن یک دانگ سنگ

مگر از این بهتر تواند بودن، یک دانگ سنگ در این که آمده است بهتر تواند بودن، یک دانگ سنگ

و اگر خرسند نباشم برای کار بهتر نیست

مرا دشوارتر، یک دانگ سنگ» (مزدایور، ۱۳۸۲: ۵).

مشاهده می‌کنیم نام این واحد دانگ همراه با درم یا درهم به ادبیات پهلوی هم وارد شده و مهم‌تر آن‌که از عصر ساسانی به عصر اسلامی هم رسیده است. این واژه در فارسی نو نیز تداوم یافته و در متون کهن فارسی به میان آمده است. در تأیید این ادعا در جایی از شاهنامه فردوسی نیز از دانگ یاد شده است:

ورا داد باید دو و چار دانگ

چو شد گرسنه تا نیاید به بانگ

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۵۸۳/۲).

اما موارد استفاده این مسکوکات با واحد دانگ و نیم‌دانگ دقیقاً چه بوده است؟ گوبل این سکه‌ها را در حکم سکه‌های جشنواره‌ای درنظر گرفته است که در هنگام جشن‌ها این سکه‌ها را در هوا می‌پراکندند (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۳). وی گواه سخن خود را نقوش و علائم به کار برده در سکه‌ها قلمداد می‌کند (همان: ۱۱۴) که برپایه آن، این سکه‌ها به دلیل کاربرد جشنواره‌ای، ازسوی ضربخانه‌ها دقت و ملاحظه چندانی برای درج نقوش و نمادها برروی آن‌ها نمی‌شد. این سخن شاید درست باشد، این رسم سکه‌پراکنی در مراسم‌های سور و شادی دیرینگی بسیاری در ایران داشته است که اشارات آن تا به اساطیر ایران نیز باز می‌گردد. شاهنامه فردوسی بازهم شاهد جالبی را ارائه می‌دهد که نشان می‌دهد ایرانیان در هنگامه شادی‌ها سکه‌های کم‌ارزش را در هوا پرتاب می‌کردند:

به زیر پی تازی اسپان درم
به ایران ندیدند یک تن دُرُم
(فردوسی، ۱۳۶۹: ۲/۲۰۸).

درم زیر پایش همی ریختند
عقیق و زبرجد برآمیختند
(همان: ۲۱۵).

در این اشاره «فردوسی» که به واقع یک سنت قدیمی ایرانی را گواه می‌کند؛ نکته جالب این است که باتوجه به وجود مسکوکات از جنس کم‌ارزش‌تر مانند مس و برنج، اما به پراکندن «درم» اشاره شده است. این درم گمان می‌رود همین درهم از جنس نقره با وزن پایین یا همان دانگ و نیم‌دانگ است که به سبب ارزش کم، جهت پراکندن در جشن‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفته است؛ اما به عقیده ما مضروباتی که به قول گوبل به منظور پرتاب کردن در هوا از برای بزم و سور و پیشکشی مورد استفاده بود منحصر به دانگ نبوده و علاوه بر آن، همه پول‌های کم‌ارزش، یعنی هر پولی به غیر از درهم و دینار که دارای ارزش مالی بیشتری بودند، علاوه بر گردش مالی، برای این منظور هم به کار می‌رفتند. بیراه نیست اگر بگوییم این رسم تا به امروز نیز در میان ایرانیان به جای مانده است و ایرانیان در شادی‌ها به خصوص جشن عروسی‌ها پول به هوا پرتاب می‌کنند.

ذکر این نکته در اینجا خالی از لطف نیست که بیفزاییم در یک صورت هم در ایران باستان از یک افشاندنی پرازش‌تر استفاده می‌شد. این پول افشاندنی پرازش بی‌شک با اعطای منصب شاهی و دادن عطایا در هنگام ورود مقامات بلندپایه چون شاهان و شاهزادگان مورد استفاده قرار می‌گرفت (گوبل، ۱۳۹۴: ۴۳۵). بازهم شاهنامه فردوسی اشاره‌ای به پراکندن مضروبات زر در زیر پای «فریدون شاه» دارد:

همه یال اسپان پر از مشک و می
پراگنده دینار در زیر پی
(فردوسی، ۱۳۶۶: ۱۰۰/۱).

چنان‌که گوبل درهم‌ها و ابول‌هایی را برای پراکنده نمودن در جشن‌ها در نظر گرفته است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۳)، اکنون معتقدیم این پولک‌های زرین مضروباتی جشنواره‌ای هستند که بر روی شاهان و شاهزادگان از برای آئین پیشواز مورد استفاده قرار می‌گرفت.

بنابراین ضرابخانه‌ها علاوه بر تأمین پول مورد نیاز دولت برای مقرری‌های کشوری و لشکری (گوبل، ۱۳۹۴: ۴۴۰)، فعالیت‌های دیگری نیز در ضرب سکه‌ها داشته‌اند. این فعالیت‌ها شاید به صورت کارهای اضافه بر سازمان ضرابخانه‌ها بوده‌اند که برای سازمان امور مالی کشور که وظیفه نظارت بر امر سکه‌زنی ضرابخانه‌ها داشتند (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۹)، اهمیت چندانی نداشته است. نگارندگان در ادامه با مشاهده عدم نظم حکاکی در پول‌های خرد بر این عقیده استوارتر خواهیم شد؛ و اما پس از دانگ واحد کم‌ارزش دیگری از جنس مس مورد توجه است. این سکه‌ها از کیفیت پایینی در طراحی و نقوش و نمادهای سکه‌ها برخوردار هستند، امروزه سکه‌های چندان تمیزی از جنس مس به جای نمانده است. بی‌شک نیز دلیل ضرب این مسکوکات آن بود که یک پول خرد در گردش پولی کشور وجود داشته باشد (همان: ۱۱۴). به عقیده دریایی در بعضی قسمت‌های ایران ساسانی بیشتر از مسکوکات مسی و برنجی برای دادوستد استفاده می‌شد (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۱۵). این نشان می‌دهد این پول برای طبقات فرودست ارزشمند بوده است. ما این نوع سکه‌های مسین را که در کتب تاریخی آمده با نام «پشیز» (Pašīz) هم می‌شناسیم (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۷۰۸/۲). در ادب فارسی نیز فراوان از این واژه استفاده شده است:

پشیزی به از شهریاری چنین
که نه کیش دارد نه آئین و دین

ز داد تو هر ذره مهری شود
 ز فرت پیشیزی سپهری شود
 (دهخدا، ۱۳۷۷: ۴/۵۶۵۴)

به جای ماندن نام این پول خرد تا این زمان در ادب فارسی نشان می‌دهد، این پول خرد می‌بایست نقش مهمی در مسائل اقتصادی طبقات اجتماعی ایران ساسانی داشته باشد؛ اما آیا به واقع پیشیز نام واحدی از همین مضروب‌ات مسین بوده است؟ گوبل عقیده دارد واحدی که امروز آن را به نام پیشیز می‌شناسیم ارتباطی با مضروب‌ات مسین ندارد (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۴)؛ اما با تکیه بر جایگاه پیشیز در ادب فارسی، به ویژه در شاهنامه فردوسی که هر چیز کم‌ارزش را به پیشیز تشبیه کرده‌اند، می‌توان پذیرفت که پیشیز کم‌ارزش‌ترین واحد پولی در ایران کهن بوده است. اگر به گفته گوبل، پیشیز را نه تنها برای مسکوکات با جنس مس در نظر بگیریم، می‌توان ادعا کرد که این واژه به تمامی پول‌های کم‌ارزش ساسانی از جنس مس، مفرغ، سرب و برنج اطلاق می‌شده است؛ سکه‌هایی که نسبت به طلا و نقره ارزش پایین‌تری داشتند. به طور کلی، مسکوکات مفرغی وزن ثابتی نداشتند، اما در سده سوم میلادی، پیشیزی مرکب از مفرغ و سرب ضرب می‌شد که وزنی معادل ۱۶ گرم داشت (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

۴. نقوش و نمادهای نو در پیشیزها

در مورد نقوش و نمادهای روی مسکوکات خُرد ساسانی پیش از هر چیز، یک مورد جالب خودنمایی می‌کند و آن هم درج جهت نیم‌رخ چهره برخی از شاهان ساسانی است. طبق تحقیق «شیندل» تعداد قابل توجهی از پول‌های خُرد ساسانی هستند که در آن‌ها چهره شاهنشاه به سمت چپ درج شده است. مسکوکات خُرد شاهانی چون: «اردشیر اول»، «شاپور اول»، «بهرام دوم»، «هرمز دوم»، «شاپور دوم»، از این دسته‌اند (Schindler, 2014: 17)، این مسئله در اوایل راه‌اندازی حکومت ساسانی مسئله مهمی بوده است؛ گوبل پیش‌ترها بدان توجه کرده است. وی از یک اُبول (Obol) متعلق به «بهرام اول» که جهت نیم‌رخ به صورت چرخش به چپ ضرب شده است هم یاد کرده است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۵). به گفته گوبل چرخش صورت به سمت چپ برای اشکانیان مهم بود. برطبق قانونی که «هرتسفلد» دست می‌دهد چرخش به سمت چپ به منزله شورش و قیام علیه اشکانیان بوده است (همان: ۶۴). گوبل این قانون را برای سکه‌های شاهنشاهی ساسانیان نپذیرفته است؛ اما نکته‌ای که اینجا برای ما جالب توجه است؛ این است که چرا بازهم در سکه‌های خُرد، دانگ و پیشیزها این نوع قلمزنی اعمال می‌شود؟ شاید بتوان گفت گونه چرخش به چپ چهره‌های شاهان در سکه‌های خُرد ساسانی از مسکوکات دینار و درهم فزون‌تر است. آیا بازهم به مانند برخی القاب و نمادها انگیزه‌ای در پشت این چرخش به چپ‌ها است؟ یا به گفته گوبل صرفاً اشتباه قالب‌زن است (همان: ۶۵). اگر این مسئله را اشتباه قالب‌زن بدانیم بازهم باید به کم‌ارزش بودن پول و دست باز قالب‌زن سکه اندیشه کنیم. از موارد تأمل‌برانگیز در ضرب پول‌های خُرد ساسانی چه در واحد دانگ اوبل و چه واحد پیشیز (Unit) درج نقوشی با اندازه به نسبت بزرگ در روی سکه‌های ساسانی و دقیق‌تر در روبه‌روی چهره شاهنشاه است. چنین نقوشی که بی‌شک نماد یک موضوع و باور خاص هستند بر روی دینارها و درهم‌های ساسانی تکرار نشده و تنها در همین پول‌های خُرد از اجناس نقره کم‌وزن، مفرغ، مس و برنج هستند که درج شده و مشاهده می‌شوند. این نقوش در روی سکه‌های خُرد در محلی ضرب شده‌اند که در نمونه‌های طلا و نقره از مسکوکات ساسانی نقوشی چون تصویر نیم‌رخ ولیعهد، ملکه (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۵) و حتی خدای آئین مزدیسنی اهوره مزدا در آنجا درج می‌شده است (لوکونین، ۱۳۹۳: ۳۶). اکنون این بر ما روشن می‌شود که این محل در روی سکه فضای مهمی برای سکه‌زنی ساسانی است که تصاویر جانشین شاهنشاه و اهوره مزدا در آنجا درج می‌شود. در تاریخ ساسانیان برای نخستین بار در روبه‌روی چهره نیم‌رخ اردشیر اول (۲۴۰-۲۲۴ م.) بنیان‌گذار سلسله ساسانی در مسکوکات مسین و سیمین او بود که تصویری از جوانی بدون ریش درج شد. که نمونه

این سکه مسی در موزه ملی ملک موجود است (تصویر ۱) به عقیده «آلرام»، این سکه‌ها به عنوان سکه‌های ولیعهد شناخته می‌شوند (آلرام، ۱۳۹۲: ۲۶). این چهره نیم‌رخ بی‌ریش در سکه‌های مسین دو رخ اردشیر، که گوبل آن‌ها را «سکه‌های گروهی» معرفی کرده است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۵)، به طور دقیق در همان نقطه‌ای قرار گرفته که بعدها در دانگ‌ها و پیشیزها نیز نقوش دیگری مانند: خورشید، ماه و ستاره، توسط حکاکان سکه در همان محل درج می‌شد. از نقوش بسیار مهم به کار رفته در پول‌های خُرد ساسانی درج دو نقش بسیار مهم برای فرهنگ ساسانی و آئین زردشتی است. این دو نقش یکی خورشید و دیگری ماه است.

تصویر ۱: شماره ملک: ۱۰۰۰.۰۶.۰۰۰۵۱، شماره ثبت قبلی: ۶-۴۹، موزه ملی ملک، اردشیر یکم (نگارندگان، ۲۰۲۳).

Fig. 1: Property number: 1000.06.00051, Previous registration number 6-49, Malek National Museum, Ardashir I (Authors, 2023).

تصویر ۲: شاپور دوم (شیندل، ۱۴۰۳: ۱۴۳).

Fig. 2: Shapur II (Schindler, 2014: 143).

در یک نمونه دانگ از شاپور دوم (۳۷۹-۳۰۹ م.) نقشی از یک خورشید بزرگ درج می‌شود، ما را به یاد برخی القاب وی می‌اندازد. مورخ رومی «آمیانوس مارسلینوس» که هم عصر شاپور بوده است در کتاب خود شرح یک نامه‌نگاری بین «تهم‌شاپور» مرزبان ایرانی و «کنستانس» قیصر رومی را به میان می‌آورد (کریستن‌سن، ۱۳۸۴: ۲۴۵)، که در آن القاب شاپور دوم بدین شکل ذکر شده است: «شاپور شهنشاه آفتاب مرتبت و برادر خورشید و ماه» (Marcellinus, 2014: 135)؛ همچنین، در بازخواست شاپور از مسیحیان، وی به روشنی بیان می‌کند: «آیا شما خورشید را شایسته ستایش نمی‌دانید؟» در جای دیگر، «موسی خورنی»، مورخ ارمنی، از قول شاپور در نامه‌ای به شاه ارمنستان، لقب خود را «همنشین آفتاب» ذکر می‌کند: «شاپور دلیر، مزدپرست و همنشین آفتاب، شاه شاهان، به تیران، پادشاه عزیز ارمن که با حسن نیت ما یاد شده، درود فراوان می‌فرستد...» (خورنی، ۱۳۸۰: ۲۳۱)؛ عقیده‌ای که شاپور چنان‌که از القاب او پیداست درباره خورشید دارد به روشنی در برخی مضروب‌ات خُرد او نمایان است. برخی از پژوهشگران نیز این احترام شاپور به خورشید را مرتبط با عقاید زروانی او می‌دانند (بویس، ۱۳۹۸: ۱۵۰)؛ این یعنی آن‌که یک سکه خُرد می‌تواند به تنهایی بیانگر عقاید زروانی شاه

در جامعه ساسانی باشد.

مورد دیگری از نقوشی ویژه در مسکوکات پیشیز نیز قابل توجه است. امروزه چندین پیشیز متعلق به «یزدگرد یکم» (۴۲۰-۳۹۹ م.) با نقشی جالب توجه باقی مانده است. این نقش شامل خورشیدی بزرگ است که بر بالای یک هلال ماه قرار گرفته (تصویر ۳)، و بارها بر درهم‌ها و دینارهای ساسانی درج شده است. در مسکوکات طلا و نقره یزدگرد یکم نیز همین نشان را در پشت سکه در بالای سمت راست و چپ آتشدان مشاهده می‌کنیم (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۴)؛ اما نقش روی پیشیز این تفاوت را دارد که هلال ماه و خورشید بر روی یک گوی به نسبت بزرگ قرار گرفته‌اند. گوی یادشده بر افسر همه شهریاران ساسانی در اندازه‌های بزرگ و کوچک دیده می‌شود. در منابع تاریخی آمده است که شاهان ساسانی در زیر پای خود گوی سنگی قرار می‌دادند که نشانگر آن است که گوی آسمان در زیر پای آن‌هاست (گیمن، ۱۳۸۵: ۳۶۷، ۳۶۸). ایرانیان آسمان را گنبدی بر ساخته از سنگ می‌انگاشتند (مولایی، ۱۳۹۹: ۱۳۰).

تصویر ۳: یزدگرد یکم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۷۶).

Fig. 3: Yazdgerd I (Schindel, 2014: 176).

اما نخستین شاهنشاهی که نقشی از هلال بزرگ ماه را به تنهایی بر روی افسر خود درج نمود همین یزدگرد یکم است (Schindel, 2014: 37)؛ فردوسی نیز در شاهنامه در پیش از داستان «یزدگرد بزه‌گر» به شکل جالبی از همین افسر یزدگرد یاد می‌کند که ما به پیروی از فردوسی، این افسر یزدگرد را «افسر ماه» می‌نامیم:

زمانه به کام شهنشاه باد

سر تخت او افسر ماه باد

(فردوسی، ۱۳۸۴: ۳۵۷/۶)

نقل است در عصر ساسانیان بر بالای گنبد آتشکده مهم آذرگشسب، هلال سیمین ماه برافراشته بود (یشت‌ها، ۱۳۰۷: ۳۱۸/۱). در سکه‌های ساسانی هم ماه و هم خورشید پیش‌تر یادشده دو ایزد بلندمرتبه هستند که اغلب در کنار هم ذکرشان می‌آید (گیمن، ۱۳۸۵: ۳۶۷). هر دوی آن‌ها نماز و یشت مخصوص به خود با نام ماه‌نیایش و ماه‌یشت (یشت‌ها، ۱۳۰۷: ۳۱۸/۱)، خورشید نیایش و خورشید یشت (یشت‌ها، ۱۳۰۷: ۳۰۹/۱) را در اوستا دارند.

پس از این دوره که در مسکوکات خرد ساسانی نقوش یادشده ماه و خورشید به صورت تکی و یا به صورت مشترک (تصویر ۳) با اندازه بزرگ درج می‌شوند کم‌کم مشاهده می‌کنیم در مسکوکات دینار و درهم ساسانی شمار نقوش ماه و خورشید در رو و پشت سکه بسیار افزایش می‌یابد (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: لوحه ۷- لوحه ۱۱)؛ اما با توجه به این که پس از دوره فرمانروایی یزدگرد اول، این نقوش‌ها در اندازه کوچک‌تری درج می‌شوند. برخی محققان این نقش مشترک و یا ترکیبی را گاه به جای ماه و خورشید، ماه و ستاره معرفی می‌نمایند. اندازه کوچک این نقوش، خواننده را به این اندیشه نیز وامی‌دارد که آن شاید ستاره باشد. حقیقت هم این است که این‌گونه هم می‌تواند باشد. ستاره نیز در سنت مزدیسنی جایگاه ارجمندی دارد؛ در این باره ابتدا پیشیزی جالب را معرفی می‌نماییم که این سکه به وضوح نقش بزرگ ستاره را دربر دارد. در سکه کم‌ارزش دیگری از یزدگرد

اول، نقش بزرگی از ستاره را می‌بینیم که کاملاً با آن نقش خورشیدهای پیش‌تر اشاره شده در مسکوکات خُرد شاپور دوم تفاوت دارد (تصویر ۴).

تصویر ۴: یزدگرد یکم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۷۵).
Fig. 4: Yazdgerd I (Schindel, 2014: 175).

اکنون می‌توانیم این نقش را که به تنهایی در این سکه آمده، ستاره در نظر بگیریم. ستارگان از زمان‌های بسیار قدیم مورد توجه ایرانیان بوده‌اند. در اوستا از «ستاره رایومندی» با نام «تیشتر» یاد شده است که ستارگان بسیار دیگری او را همراه هستند. در فقره ۴۴ تشریشت آمده ستاره تشر با شکوه را تعظیم می‌کنیم که اهوره‌مزدا او را سرور و نگاهبان همه ستارگان برگزیده است (یشت‌ها، ۱۳۰۷: ۳۲۴/۱). از این رهگذر روشن می‌شود ستاره نیز از فره اهوره‌مزدا برخوردار است (یشت‌ها، ۱۳۰۷: ۳۲۶/۱): با این تصور درج نقش ستاره در روی چهره شاهنشاه فرمند قابل توجیه است.

در روی سکه کم‌ارزش دیگری متعلق به «شاپور دوم» نقوشی را می‌بینیم که در کنار هم قرار گرفتن آن‌ها عجیب و جالب است. در روبه‌روی چهره شاهنشاه نقش تگا (فرای، ۱۳۸۸: ۴۹۵)، که آن را نشان جانشینی در نظر گرفته‌اند، به میان آمده است (تصویر ۵)؛ اما بر بالای این نشان جانشینی یک نقطه بزرگ نیز درج شده است. بعید است که این خورشید یا ستاره باشد، هم فاصله زیاد آن با هلال ماه زیرین و هم نداشتن هاله‌های نور گواه آن ادعاست.

تصویر ۵: شاپور دوم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۵۳).
Fig. 5: Shapur II (Schindel, 2014: 153).

در یک پول خُرد که متعلق به «یزدگرد دوم» (۴۵۷-۴۳۸ م.) است نقشی را مشاهده می‌کنیم که شبیه به گیاهی با دو شاخه باز شده و خمیده است (تصویر ۶). گیاه در آئین ساسانی بسیار مورد توجه است و برپایه

اسطوره مزدیسنی نخستین جفت بشر از همین گیاه (ریواس) رویده‌اند؛ همچنین بر پایه اوستا نماد فره ایزدی به گیاهی در کنار رودخانه ورود نموده است (رضی، ۱۳۸۱: ۸/۲۶۰). شاهد آن هستیم بازهم ردی از نماد فره را برای این نقش گیاه شکل جستجو می‌کنیم؛ اما در بررسی نمونه‌هایی مشابه این نقش را می‌توان آتشدانی با آتش افروخته در نظر گرفت، ارجمندی آتش در نزد شاهان ساسانی بر هیچ‌کس پوشیده نیست؛ اما نکته جالب و عجیب درج آتشدانی با آتش افروخته در روی سکه در فضای محدود روبه‌روی چهره شاه است. اصرار حکاک سکه برای درج این نقش در چنین فضایی بسیار بحث برانگیز است. شاید قصد آن را دارد که بگوید یزدگرد آتش بهرام را در جایی از کشور برپا داشته است.

تصویر ۶: یزدگرد دوم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۸۷).

Fig. 6: Yazdgerd II (Schindler, 2014: 187).

در پول کم‌ارزش دیگری متعلق به یزدگرد دوم در روبه‌روی چهره شاه تصویر یک هلال است که بر روی میله قطور عمود که او هم بر روی گویی قرار گرفته، مشاهده می‌شود (تصویر ۷). نوع افسر یزدگرد دوم نیز دارای میله قطور است (آلتهالم و همکاران، ۱۳۹۱: لوحه ۷). نقش هلال ماه از همان سال‌های آغازین راه‌اندازی سلسله ساسانی بر افسر «شاپور بابکان» و برادر او «اردشیر» درج می‌شد (حسنی، ۱۳۹۳: ۵۳)، اکنون در اینجا هلال بر روی یک میله عمود قرار می‌گیرد. این نقش درواقع، در هیبت و اندازه به مانند همان میله عمود پیشین است که آن را گیاه در نظر گرفتیم.

تصویر ۷: یزدگرد دوم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۸۷).

Fig. 7: Yazdgerd II (Schindler, 2014: 187).

مورد دیگری درباره میزبانی پول خرد این است که برای نخستین بار در مضروب‌ات شاپور دوم چنبر نقطه چین سکه در برخی از درهم‌ها و هم نمونه‌هایی از پیشیزها از یک چنبر افزایش یافت و در روی سکه دو

چنبر نقطه چین ضرب شد (Schindel, 2014: 147, 150, Pic. 239, 263). این درحالی است که به هیچ‌وجه این اتفاق درمورد مضروب‌ات طلا و نقره شاپور دوم و شاهان پیش از او روی نداده بود؛ اما در اواخر عصر ساسانی، یعنی دقیقاً از دوره پادشاهی خسرو دوم به بعد این نماد چنان اهمیت می‌یابد که بر روی تمامی مسکوکات ساسانی (به استثنای کواد دوم) درج می‌شود (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: لوحه ۱۰). این چنبرهای نقطه چین را برخی از محققین از نمادهای نجومی (همان: ۸۵)، دانسته و برخی دیگر نماد فره تابان دانسته‌اند (دریایی، ۱۳۸۲: ۳۵)، که بازهم به عقیده برخی محققان با فره ارتباط دارد؛ بنابراین از نظر سازمان امور مالی کشور احتمالاً هیچ نقشی ارجمندتر از شکوه و جلال شاپور شاهنشاه نبوده است.

پول خرد دیگری متعلق به یزدگرد دوم به جای مانده است که نقش بعدی به کل پشت این سکه خرد را دربر گرفته است؛ این درواقع همان نشان شاهی یا حلقه روبان دار تفویض شهریاری است (لوکونین، ۱۳۹۳: ۲۵۹). نمونه همین نشان حلقه قدرت از همان ابتدا بر افسر اردشیر اول درج شده بود. در رو و پشت مسکوکات شاپور اول و جانشینان او نیز ضرب شد و اکنون در یک پول خرد نیز نقش آن تکرار شده و به سبب اهمیت آن کل پشت سکه را شامل شده است. محققانی چون «لوکونین» که همه نقوش مسکوکات ساسانی در قرن اول راه‌اندازی آن را مورد بررسی قرار داده‌اند، این نقش را نشان شاهی معرفی نموده‌اند (لوکونین، ۱۳۹۳: ۲۶۸). این عقیده‌ای بسا درست باشد؛ چراکه حلقه روباندار یا حلقه قدرت را مکرراً در پیکرنگاری ساسانی مشاهده می‌کنیم (حسنی، ۱۳۹۳: ۶۲). بدین مضمون که خدای آئین زرتشتی، یعنی اهوره مزدا درحال اهدای حلقه روباندار به شاهنشاه ساسانی است. این نقش در اواخر عصر ساسانی در دست فرد ایستاده در پشت مسکوکات «کواد یکم» (۵۳۱-۴۸۸ م.) و «خسرو اول» (۵۷۹-۵۳۱ م.) نیز مشاهده می‌شود (گیمن، ۱۳۸۵: ۳۶۵)؛ این را نیز اکنون می‌توان مانند اهدای فره شاهی به شهریاران ساسانی تصور نمود (تصویر ۸).

تصویر ۸: یزدگرد دوم (شیندل، ۱۳۹۳: ۱۸۵).
Fig. 8: Yazdgerd II (Schindel, 2014: 185).

درمیان این پیشیزهایی که حاوی نقوش ویژه یادشده هستند، مضروب‌اتی دیگر وجود دارند که فاقد هر نوع متن و نوشته‌ای بر روی سکه‌اند. در روی این مضروب‌ات در کنار چهره شاهنشاه تنها یک نقش افزون بر نقوش یادشده درج است که شاید نماد موضوعی باشد. این سکه‌ها برخلاف جملگی مضروب‌ات زر و سیم که بلا استثنا دارای متن پهلوی هستند، هیچ نوشته‌ای را بر خود ندارد. بازهم در اینجا ما شاهد دست باز قالب‌زن برای ارائه پول به قول گوبل «سکه‌های جشنواره‌ای» (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۳) هستیم که می‌تواند باوجود حضور چهره شاه نامی را درج نکرده و به جای آن از نقوشی خاص استفاده نمایند. مشابه برخی از این نقوش را هرتسفلد در بررسی نقوش سنگ‌نگاره‌های ساسانی معرفی نموده است (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۳۱۶). این نقوش بی‌شک ارتباط مستقیم با شاهنشاه، خاندان سلطنتی و آئین زردشتی دارند؛ چراکه نمونه‌هایی از همین

نقوش به صورت نمادهای ساسانی در مسکوکات شاهان اولیه ساسانی درج شده است. نشان شاهی، جانشینی، خورشید، ماه و پیش‌تر یادشده از آن جمله‌اند (لوکونین، ۱۳۹۳: ۲۵۹). پر واضح است که این نقوش اشاره شده خورشید، ماه، ستاره، گیاه و یا آتش افروخته در پول‌های خُرد نشان مظهر فره ایزدی پادشاهان ساسانی است که به بررسی این نقوش و نمادها و تطبیق آن‌ها با اوستا کتاب دینی آئین زردشتی پرداخته شد. موارد فوق نشان می‌دهد ضربخانه‌ها از همه ایدئولوژی‌های دینی شهروندان ساسانی آگاهی داشتند و هم درصدد پیاده نمودن نقوش و نمادهای مرتبط با تمایلات شاهنشاهان بر روی پول‌هایی که به توسط ایشان تولید می‌شد بودند. این عقیده دور از انتظار هم نیست؛ چراکه می‌دانیم ضربخانه‌ها تحت نظارت «واستریوشان سالار» به فعالیت پرداخته (عقیلی، ۱۳۸۹: ۱۳۰) و این دفتر مدیریتی مرکزی بر کار ضربخانه‌ها نظارت می‌نمودند (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۹).

۵. درج نام اختصاری ضربخانه‌ها بر پیشیزها

امروزه از شمار اندک پیشیزهایی که از عصر ساسانی به جای مانده چند نشانه اختصاری ضربخانه‌های ایرانشهر مشاهده می‌شود. در این میان وجود نشان اختصاری ضربخانه‌ها نیز جالب توجه است. پول خرد دیگری متعلق به یزدگرد دوم است که طبق قرائت شیندل، نشان اختصاری ART را که معرف شهر معروف «اردشیر-خُره» (ardaxšīr-xwarrah) است بر خود دارد (Schindel, 2014: 188, Pic. 465). این ضربخانه دروواقع، در جایی از پشت سکه ضرب شده است که می‌بایست در آنجا، نیم‌تنه فوقانی ملازم سمت راست، آتش نقش می‌شد؛ اما لزوم درج نام این ضربخانه به قالب زن اجازه داد که از تکمیل پیکره سمت راست آتشدان صرف نظر کرده و به درج واضح نام اختصاری این ضربخانه بپردازد. اردشیر-خره یکی از پنج کوره استان فارس و از نخستین سکه‌خانه‌های ساسانی است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۸). بنابه گفته «طبری» علت اصلی قیام اردشیر و جنگ بین او و «اردوان چهارم» همین بود که اردشیر بدون اجازه از پادشاه اشکانی اقدام به ساخت شهر اردشیر-خره کرده بود (طبری، ۱۳۶۲: ۵۸۳/۲). وجود پول‌های خُرد متعلق به اردشیر یکم نشان می‌دهد به احتمال زیاد اردشیر-خره از همان ابتدای راه‌اندازی سلسله ساسانی اقدام به ضرب دانگ و پیشیز کرده است. سبک این نشان اختصاری در سکه یزدگرد دوم نشان می‌دهد این سکه باید متعلق به سال‌های آغازین فرمانروایی این پادشاه باشد. نویسه t در این نشان همان ریخت کتیبه‌ای و کهن است که در کتیبه‌ها و سکه‌های آغازین سلسله ساسانی به کار رفته بود (ابوالقاسمی، ۱۳۹۶: ۱۶۱).

در نمونه‌ای از پول خُرد متعلق به «پیروز» (۴۸۴-۴۵۹ م.) نشان اختصاری BBA که معرف دربار ساسانی است دیده می‌شود. شیندل نیز نشان اختصاری این ضربخانه را BBA یا دربار قرائت کرده است (Schindel, 2014: 190, Pic. 477). این مسکوکات جایگاه پول خُرد دانگ و پیشیز در تولید پول ساسانی را گواه می‌کند. عقیده برخی محققان شاید درست باشد که در برخی مناطق کشور گردش پول خُرد از دینار و درهم افزایش بیشتری داشته است (دریایی، ۱۳۸۳: ۱۱۵). سکه یادشده متعلق به پیروز با افسر نوع سوم اوست که شامل نقشی از بال شاهین است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: لوحه ۷). می‌توان ادعا کرد ضرب این سکه متعلق به سال‌های پایانی سلطنت پیروز باشد. پیروز در این سال‌ها از هپتالیان شکست خورده و غرامت سنگینی به ترکان شرقی پرداخت کرده است (آلتهایم، ۱۳۹۳: ۴۴۰)؛ از این رو، اگر خزانه کشور خالی بوده و ایرانشهر به وضعیت بد اقتصادی دچار شده باشد، روشن است که همه ضربخانه‌های فعال کشور مانند همین ضربخانه سلطنتی می‌بایست همه نوع سکه را ضرب نمایند. گویند در این سال‌ها خزانه کشور در آستانه ورشکستگی مالی قرار گرفت و ذخیره سکه‌های جایگزین به پایان رسید (گوبل، ۱۳۹۴: ۴۴۰).

در سکه مسینی دیگر در موزه ملی ملک که متعلق به شاهنشاه ساسانی «بلاش» (۴۸۸-۴۸۴ م.) است هنگامی که بلاش با حمایت اعیان و اشراف با کنار زدن «قباد اول» به پادشاهی رسیده است (پورشریعتی، ۱۳۹۸: ۸۳)؛ از این رو، او می‌باید هوادارانی در پارس، کانون اصلی نجبای ساسانی، داشته باشد. ضربخانه این

سکه نیز این موضوع را تأیید می‌کند. نشان اختصاری این سکه GW معرف نام «گویمان»، یکی از شهرهای استان فارس، است که نام آن در بند ۲۶ کتیبه شاپور یکم نیز به میان آمده است (کتیبه شاپور یکم در کعبه زرتشت، ۱۳۹۲: ۷۳). این شهر با نام «گویم» یا «جویم» از شهرک‌های شیراز در حدودالعالم ثبت شده است (حدودالعالم من المشرق الی المغرب، ۱۳۶۲: ۱۳۴) که وجود نقش برجسته‌ای از «بهرام دوم» بیانگر اهمیت این منطقه در دوره ساسانی است (حسنی، ۱۳۹۳: ۴۷-۴۳). «فرای» این نشان اختصاری محل ضرب را قم نوشته است (فرای، ۱۳۸۸: ۵۹۵) که صحیح نیست. برخی از پژوهشگران این نشان اختصاری را معرف شهر گرگان می‌دانند (Mochiri, 1983: 389/2)؛ گرگان هم یکی از ضرابخانه‌های مهم در عصر ساسانی است که نام آن از همان ابتدا در کتیبه شاپور اول به میان آمده بود (فرای، ۱۳۸۸: ۵۹۲). به نظر می‌رسد گرگان از همان ابتدا هم پیشیز تولید می‌نموده است (تصویر ۹).

تصویر ۹: شماره ۳۰۰۲.۰۶.۰۰۲۲۹، شماره ثبت قبلی: ۵-۳۳، موزه ملی ملک، بلاش (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 9: Property number: 3002.06.00229, Previous registration number 5-33, Malek National Museum, Walkash (Authors, 2023).

به جا ماندن سکه‌های خرد و مسین متعلق به اردشیر اول، بنیان‌گذار این سلسله، نشان می‌دهد به طور کلی از همان ابتدا با راه‌اندازی سلسله ساسانی ضرب دانه و پیشیز آغاز شده بود (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰: شماره ۳۰۰۲.۰۶.۰۰۰۰۸، شماره ثبت قبلی: ۲۰-۳۶، موزه ملی ملک، اردشیر (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 10: Property number: 3002.06.00008, Previous registration number 20-36, Malek National Museum, Ardashir (Authors, 2023).

در یک پیشیز دیگر در موزه ملی ملک که متعلق به کواد است ما نام اختصاری GD را که معرف شهر «جی» (jay) یا اصفهان است، مشاهده می‌کنیم (Schindel, 2014: 11). که نام آن در بند ۲۷ کتیبه شاپور یکم نیز

به میان آمده است (کتابخانه شاپور یکم در کعبه زرتشت، ۱۳۹۲: ۷۳)؛ اما این نشانه اختصاری در این سکه به صورت وارونه نوشته شده است (تصویر ۱۱). شاید علت این بی‌دقتی و وارونه‌نویسی ناشی از کم‌ارزش بودن جنس آن باشد. در ضرب مسکوکات مسینی که کواد جانشین خود را در آن معرفی می‌کند، وارونه‌نویسی و بی‌دقتی بیش از پیش مشاهده می‌شود (Schindel, 2014: 212).

تصویر ۱۱: شماره ۳۰۰۲.۰۶.۰۰۲۵۰، شماره ثبت قبلی: ۵۲-۱۶، موزه ملی ملک، کواد یکم (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 11: Property number: 3002.06.00250, Previous registration number 52-16, Malek National Museum, Kawad I (Authors, 2023).

در نمونه دیگری از این نوع مسکوکات خُرد متعلق به کواد یکم، نویسه‌های (BY?) که احتمالاً نشانه BYŠ که معرف نام «بیشاپور» باشد مشهود است. شیندل نیز این نشانه‌های اختصاری محل ضرب را BYŠ یا بیشاپور خوانده است (Schindel, 2014: 202). این پذیرفتنی است که یکی دیگر از شهرهای مهم ساسانی چون بیشاپور که به دست شاپور اول بنا شده است، اقدام به تولید پول خُرد نموده باشد. بیشاپور از ضربخانه‌های مشهور عصر ساسانی است و از زمان شاپور اول (۲۷۰-۲۴۰ م.) تا اردشیر سوم (۶۲۹-۶۲۸ م.) سکه ضرب کرده است (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۰۲).

پول خُرد دیگری که با نام اختصاری مخدوش که به توسط شیندل معرفی شده است بازهم متعلق به کواد اول (۵۳۱-۴۸۸ م.) است. ظاهر مخدوش این نشانه اختصاری محل ضرب شبیه به نشانه HL معرف ضربخانه هری یا هرات است. شیندل این نشانه را ML خوانده است که معرف شهر مرو است (Schindel, 2014: 206, Pic. 547). چه هرات، چه مرو، این سکه باید ضرب حدود شرقی ایران ساسانی باشد و همچنین به دست آمدن پول‌های خُرد دیگری با نشان اختصاری ضربخانه مرو، می‌توانیم ادعا کنیم هر چهار گوشه مرزی ایران‌شهر در تولید پول خُرد فعال بوده‌اند. ما در امر نظامی از چهاربخش نمودن ایران ساسانی به دست کواد و پسر او «خسرو انوشیروان» (۵۷۹-۵۳۱ م.) آگاه هستیم (دریایی، ۱۳۸۳: ۴۴). بی‌شک تولید پول برای مقرری سپاهیان و دادوستد و بازرگانی در این حدود مرزی نیز از اهمیت به‌سزایی برخوردار بود. طبق تحقیق گوبل، تولید پول خُرد و مسی در اواخر عصر ساسانی و به‌ویژه پس از خسرو دوم متوقف شد (آلتهایم و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۱۷)؛ هرچند باید افزود که درج اجباری و الزامی نشان اختصاری ضربخانه در پیش‌سازها نشان می‌دهد به‌لحاظ اهمیت درج نقوش، نمادها و نشان اختصاری ضربخانه‌ها، هیچ تفاوتی بین دینار، درهم و پیشیز وجود نداشته است؛ به هر روی، هر سکه‌ای در هر جنسی که قرار بود در دستان عموم ملت یک سرزمین قرار گیرد، به خودی خود آیینۀ تمام‌نمای برخی سیاست‌های شاهنشاه وقت بود؛ بدین ترتیب، پیشیز نیز از این رهگذر در طراز اجناس دینار و درهم ساسانی قرار می‌گرفت.

۶. نتیجه‌گیری

نتیجه‌ای که از پژوهش‌های فوق درباره بررسی اوزان کم‌ارزش پول ساسانیان به دست می‌آید، نخست آن

است که این پول‌ها تنها به لحاظ جنس آن نسبت به دو واحد پرارزش دینار و درهم از جایگاه و اهمیت پایین‌تری برخوردار هستند، اما درمورد نقوش و نمادهای به کار رفته در این پول‌های خُرد، درج نشان اختصاری ضرابخانه‌ها و همچنین گردش مالی در اقتصاد کشور، حتی می‌توان گفت این پول‌ها از توجه بیشتری نیز برخوردار بوده‌اند که میزبان نقوش و نمادهایی هستند که نمونه آن‌ها را در دینارها و درهم‌ها مشاهده نمی‌کنیم. دست‌کم به لحاظ موارد یادشده اگر نسبت به دو واحد نام‌برده از اهمیت بالاتری برخوردار نباشند از اهمیت پایین‌تری هم برخوردار نبوده‌اند.

درج نشان اختصاری ضرابخانه در پیشیزها نشان می‌دهد به لحاظ اهمیت درج نشان اختصاری ضرابخانه‌ها، هیچ تفاوتی بین دینار، درهم و پیشیز وجود نداشته است. برخی از این نوع مسکوکات که جملگی نقوش و نام ضرابخانه‌های درهم‌ها و دینارها را بر خود دارد، این اجازه را به ما می‌دهد که عنوان کنیم برای ضرب این پول‌های کم‌ارزش از قالب یا سرسکه مسکوکات درهم و حتی دینار استفاده می‌شده است. تصاویر نمونه‌ای از این قالب‌های سکه‌های درهم را «پاروک» در کتاب خود به میان آورده است. هم‌چنین دانستیم که علت گزینش و درج نقوش و نماد منحصر به فرد در این پول‌های خُرد، بیش از هر چیز در دست باز قالب‌زنان سکه بوده است. پر واضح است که این نقوش اشاره شده خورشید، ماه، ستاره و غیره در پول‌های خُرد مظهر فره ایزدی پادشاهان ساسانی است. از رهگذر مطالب فوق، پول‌های خُرد چون دنگ یا ابول‌ها، پول‌های مسین یا اونیت‌ها و البته واحد مشهور پیشیز، میزبان نشان‌های خاص مذهبی در اندازه‌های بزرگ نسبت به نقوش درهم‌ها، و آگاهی‌هایی پیرامون انتخاب ولیعهد و معرفی شاهنشاه بعدی هستند.

این مورد آخر بسیار مهم است؛ چراکه گفته برخی منابع تاریخی پیرامون شیوه ولیعهدگزینی ساسانیان را به چالش جدی می‌کشد. شاید این یکی از دلایلی بوده است که منجر شد در اواخر عصر ساسانی و مشخصاً از دوره خسرو پرویز به بعد شاهد از بین رفتن ضرب پول‌های خُرد و کم‌ارزش در امر سکه‌زنی ساسانی باشیم. به هر روی، به عقیده برخی محققان در جریان امور مالی و اقتصادی کشور ایران این پول‌های خُرد در برخی از نقاط ایرانشهر نسبت به اوحاد پرارزش رواج بیشتری داشته‌اند؛ آیا دلیل آن تنها ارزش کم آن در میان عامه مردم بود؟ یا به خودی خود به دلایل یادشده، مردم از این پول‌های کم‌ارزش پرمحتوا نیز استقبال به عمل می‌آوردند؛ به هر ترتیب، همگی این آگاهی‌های ارائه شده در پول‌های خُرد ویژه و منحصر به فرد هستند، به طوری که چنین اطلاعاتی را از بررسی درهم‌ها و دینارها هم به دست نخواهیم آورد و تنها با تحقیق و بررسی پیرامون همین پول‌های خُرد است که دریچه ارزشمند دیگری پیرامون مبحث سکه‌شناسی ساسانی پیش روی محققان این حوزه قرار خواهد گرفت.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

با توجه به استخراج مقاله از رساله دکتری نویسنده اول، جمع‌آوری مطالب بر عهده ایشان، تحت راهنمایی و مشاوره نویسندگان دوم و سوم نگارش یافته است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- ابوالقاسمی، محسن، (۱۳۹۶). راهنمای زبان‌های باستانی ایران. تهران: سمت.
- آلتهایم، فرانتس، (۱۳۹۳). ساسانیان و هون‌ها. ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: نشر فروزان.
- آرام، میثائل، (۱۳۹۲). «نخستین سکه‌های ساسانی»: ساسانیان. وستا سرخوش - سارا استوارت، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: مرکز.
- بابلون، ارنست، (۱۳۵۸). سکه‌های ایران در دوران هخامنشیان. ترجمه ملک‌زاده بیانی - خان بابا بیانی، تهران: انجمن آثار ملی.
- بویس، مری، (۱۳۹۸). زردشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. ترجمه عسکر بهرامی، چاپ پانزدهم، تهران: ققنوس.
- بیانی، ملک‌زاده، (۱۳۷۰). تاریخ سکه از قدیم‌ترین ازمینه تا دوره ساسانیان. جلد دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- پورشریعتی، پروانه، (۱۳۹۸). زوال و فروپاشی ساسانیان. ترجمه خشایار بهاری، چاپ دوم، تهران: فرزانه روز.
- حسن دوست، محمد، (۱۳۹۳). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد دوم، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: آثار.
- حسنی، میرزاحمد، (۱۳۹۳). نقش برجسته‌های نویافته ساسانی، تهران: ققنوس.
- ناشناخته، (۱۳۶۲). حدود العالم من المشرق الى المغرب، به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- خورنی، موسی، (۱۳۸۰). تاریخ ارمنیان. ترجمه ادیک باغداساریان، تهران: ناشر مؤلف.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۲). استفاده از تبلیغات دینی - سیاسی در سکه‌های خسرو دوم: در تاریخ و فرهنگ ساسانی. ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، تهران: ققنوس.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. جلد چهارم، زیر نظر: محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- رضی، هاشم، (۱۳۸۱). تاریخ آئین رازآمیز میتراپی در شرق و غرب: پژوهشی در تاریخ آئین میتراپی از آغاز تا عصر حاضر. ج ۱، تهران: بهجت.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۶۲). تاریخ طبری. جلد دوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- عریان، سعید، (۱۳۹۲). راهنمای کتیبه‌های ایرانی میانه. تهران: علمی.
- عقلی، عبدالله، (۱۳۸۹). پول و سکه. تنظیم و بازبینی: علی بهرامیان، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی.
- آلتهایم، فرانتس؛ استیل، روت؛ و گوبل، روبرت، (۱۳۹۱). تاریخ اقتصاد دولت ساسانی. ترجمه هوشنگ صادقی، چاپ دوم، تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۶۶). شاهنامه. به‌کوشش: جلال خالقی مطلق و زیر نظر احسان یارشاطر، دفتر یکم، نیویورک: Bibliotheca Parsica.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۶۹). شاهنامه. به‌کوشش: جلال خالقی مطلق و زیر نظر احسان یارشاطر، دفتر دوم، کالیفرنیا - آمریکا: مزدا.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۹۳). شاهنامه. تصحیح: جلال خالقی مطلق، ج ۲، تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۴). شاهنامه، به‌کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار، دفتر ششم، نیویورک: بنیاد میراث ایران.

- فرای، ریچارد، (۱۳۸۸). تاریخ باستانی ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ چهارم، تهران: علمی فرهنگی.
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۸۴). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران: نگاه.
- گیمن، دوشن، (۱۳۸۵). دین ایران باستان. ترجمه رویا منجم، چاپ دوم، تهران: علم.
- گوبل، روبرت، (۱۳۹۴). سکه‌های ساسانی. جلد سوم، بخش نهم، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- لوکونین، ولادیمیر، (۱۳۹۳). تمدن ایران ساسانی. ترجمه عنایت‌الله رضا، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی.
- مزداپور، کتابیون، (۱۳۸۲). «نگاهی دیگر به داروی خرسندی». پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، نامه ایران باستان، ۳ (۱): ۱-۱۵.
- مولایی، چنگیز، (۱۳۹۹). فرهنگ زبان‌های باستان. تهران: آوای خاور.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان. ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هرتسفلد، ارنست، (۱۳۰۷). یشت‌ها. ترجمه و تحلیل ابراهیم پورداود، جلد اول، بمبئی: انجمن زرتشتیان ایران.

- AbolGhassemi, M., (2017). *A Manual of old Iranian Languages Grammar and Lexicon*. Tehran: Samt. [in Persian].
- Aghili, A., (2010). *Pool va Sekeh*. Editor by Bahramian. A., Tehran: Markaz Bonyad, Dairehtolmaarf bozorg slami, Tehran, Markaz E Pazhouheshhayeh Irani. [in Persian].
- Alam, M., (2013). *The beginning of Sasanian coinage: The Sasanian Era*. Vesta Sarkhosh Curtis, Sara Stewart, A persian transltd by K., firozmand, Tehran: Markaz. [in Persian].
- Altheim, F., Still, R. & Gobl, R., (2012). *Ein asiatischer Staat: feudalismus unter den Sassaniden und Ihren Nachbarn*. A Persian translated by H., Sadeghi, 2nd edition, Tehran: elmifarhangi. [in Persian].
- Altheim, F., (2014). *Geschichte der Hunnen*. A Persian translated by H., Sadeghi, Tehran: Arghavan. [in Persian].
- Babelon, E., (1979). *Les Perses Achéménides, Les Satrapes Et Les Dynasties Tributaires de Leur Empire*. les Perses Achéménides. Les satrapes et les dynasties tributaires de leur empire A Persian translated by Bayani, M and Bayani, Kh, Tehran: Anjoman Asaar melli. [in Persian].
- Bayani, M., (1991). *Tarikh Sekeh Az Ghadimtarin Azmaneh Ta doreye Sassaian*. Vol1-2, Tehran: University Tehran. [in Persian].
- Boyce, M., (2019). *Zoraastrians, Their Religious Beliefs and Practices*. translated by Bahrami. A., Tehran: qoqnoos. [in Persian].
- Christensen, A. E., (2018). *L'Iran sous les Sassanides*. A Persian Translated by R. Yasmani. Tehran: Negah. [in Persian].
- Daryaei, T., (2004). *The Sasanian Empire*. A Persian translated by M., Sageb far, Tehran: qoqnoos. [in Persian].
- Daryaei, T., (2003). *The Use of Religio-Political Propaganda on the Coinage of Xusro II: Tarikh va Farhang e Sasani*. Tehran: qoqnoos. [in Persian].

- Oryan, S., (2013). *Manual of Middle Iranian Inscriptions (Parthian – Pahlavi)*. Tehran: elmi. [in Persian].
- Dehkoda, A. A., (1998). *Loghatname (Encyclopedic dictionary)*. Vol. 4. 2nd edition, Editors, Moin. M., & Shahidi, J., Tehran: University puplication. [in Persian].
- Frye, R. N., (2009). *The History of Ancient Iran*. translated by: Rajab nia. M., 4th edition, Tehran: elmifarhangi. [in Persian].
- Ferdowsi, A., (1987). *Shahnameh*. Editor by Khaleghi Motlag. J., Yarshater. E. Volume1, Newyork: Bibliotheca Parsica. [in Persian].
- Ferdowsi, A., (2005). *Shahnameh*. Editor by Khaleghi Motlag. J., Omidssalar. M., Volume6, Newyork: Bonyad Miras Iran. [in Persian].
- Ferdowsi, A., (1990). *Shahnameh*. Editor by Khaleghi Motlag. J., Yarshater. E. Volume 2, California: Mzda. [in Persian].
- Ferdowsi, A., (2014). *Shahnameh*. Editor by Khaleghi Motlag, Volume 2, Tehran: Sokhan. [in Persian].
- Guillemin, D. J., (2006). *Religion of ancient Iran*. A Persian Translated by Monajem. R. 2nd edition, Tehran: elm. [in Persian].
- Goble, R., (2015). *Sassanian Coins, in The Cambridge History of Iran*. Volume 3(1), edited by Ehsan Yarshater,, A Persian translated by Anousheh, H., 8th edition, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Hassandoust, M., (2014). *An Etymological Dictionary Of...* . Vol. 2, Tehran: Asar. [in Persian].
- Hassani, M., (2014). *Naghsh Barjastehaye Novyafteye Sassani*. Tehran: qoqnoos. [in Persian].
- Herzfeld, E., (2002). *Iran in the Ancient East: archacological Studies presented in the Loweii lectures at Boston*. translated by Sanatzadeh, H., Tehran: Pazhouheshgaheh Oulom Ensani. [in Persian].
- *Hudud al- Alam min al-mashriq ILa almaghrib*. (1983). Edited by Sotoodeh. M., Tehran: Ketabkhaneh tahoori. [in Persian].
- Khorenatsi, M., (2001). *History of the Armenians In Parsian*. A Persian translated by Baghdasarian. E., Tehran: moallef. [in Persian].
- Lukonin, V., (2014). *Persian civilization under The Sassanians*. A Persian translated by Reza. E., 5th edition, Tehran: elmifarhangi. [in Persian].
- Marcellinus, A., (2014). *The Roman History Of Ammianus Marcelli During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens*. translated by C. D., Yonge. B.A., Lonon: Published by Forgotten Books,
- Mazdapour, K., (2003). “Negahi Digar Be Davari Khorsanndy”. *Pazhouhesh Oulom Ensani. Researches of Nameh Iran Bastan*, 3 (1). [in Persian].
- Mochiri, M. I., (1983). *Etude de Numismatque Iranienne sous les sassanides et arabe-sassande*. Il, Téheran: Afiništère de la Culture et des Arts Téheran.
- Mowlaee, Ch., (2020). *Dictionary of old Persian*. Tehran: AvayeKhavar. [in Persian].
- Paruck, F. D. J., (1976). *Sasanian Coins*. New Delhi: Indological Book Corporatin.

- Pour Shari-ati, P., (2019). *Decline and Fall of the Sasanian Empire*. translated by Bahari. KH., 2nd edition. Tehran: Farzan rooz. [in Persian].
- Razi, H., (2002). *Recherches Sur le Cult public et des Myſteres de Mithra en orient et occident*. Vol. 1, Tehran: Behjat. [in Persian].
- Schindel, N., (2014). *Sullogr Nummrun sasanidarum The Schaaf, Herausgegeben von Alral*. M., Gyselen. R., wien: verlag ö sterreichischen akademie der Wissenschaften.
- Tabari, M. J., (1983). *Tarikh al-rusul Wa'l-Muluk*. Volume 2. A Persian translated by A. Payandeh. 2nd edition. Tehran: Asatir. [in Persian].
- *Yashtha-e, Adabiyate Mazdyasna*. (1928). Editor by Pour Davood. E. Vol 1, Bombay: Iranian Zoroastrian Anjuman. [in Persian].